

Filòsof i escriptor

José Antonio Marina

Bases per a un debat sobre la societat responsable

Vivim en una societat responsable o en una societat irresponsable? Fomentem, segons l'autor, un sistema de responsabilitat «líquida» o transferida. Exigim que els altres siguin responsables mentre evitem de ser-ho nosaltres mateixos. Volem que els nostres fills siguin educats en responsabilitat, però tendim a desentendre'ns de la pesada càrrega que això comporta i transferim a l'Estat el fer-se'n càrrec. Paradoxalment, en un món que té una estructura liberal, l'Estat benefactor, que compta amb moltes coses positives i necessàries i un mal ús del concepte de llibertat, poden esdevenir coartades perfectes per evitar d'assumir totes aquelles responsabilitats de les que els individus pretenen deslliurar-se per transferència. D'altra banda, s'ha passat d'un sistema basat en la reciprocitat a un altre de basat en la reclamació o la queixa. Tot això, juntament amb l'anàlisi a fons dels diversos conceptes de responsabilitat, completen aquesta ponència.

De la meva experiència de catedràtic i de professor –i, a més, de professor de gent molt jove– m'ha quedat una mena de tic professional: per donar una classe bé, hem d'entrar-hi amb la idea que ens hi estem jugant el futur del món. No és perquè siguem megalòmans; és perquè si ens prenem seriosament la tasca, en dir «Avui els explicaré l'imperatiu categòric», del fet que entenguin el que és l'imperatiu categòric en dependrà no només l'assignatura, no sola-

* Transcripció de la conferència inaugural del Seminari «La construcció de la societat responsable», organitzat pel CEJP el 14 de desembre de 2005.

ment la vida d'aquests alumnes, sinó també l'esdevenidor de tota la humanitat. Ja sé que no és cert, però no sabeu com afavoreix les classes pensar aquestes coses així, perquè l'altra actitud és «Tant m'és! Si de tota manera no se n'asabentaran i no en trauran cap profit».

Jo crec que és bo iniciar aquest seminari amb una idea ambiciosa. Estem tractant d'un tema d'excepcional importància; un tema en relació amb el qual, en la geografia que exposaré aquí, s'hi mobilitzen els conceptes fonamentals de tota la nostra convivència: el concepte de llibertat, el concepte de convivència, el concepte de política, el concepte de dret, el concepte de deure; tots estan implicats de manera que quan un canvia, canvia tota la resta.

Aquesta conferència, per tant, m'agradaria que fos una introducció pedagògica a un treball llarg, que comença ara, que va més enllà d'una anàlisi teòrica per proporcionar idees per a l'acció. Crec que hi ha una disfunció en la nostra cultura quan pensem que el coneixement és el gran valor de la intel·ligència. No: el gran valor de la intel·ligència és dirigir el comportament. És clar, per dirigir el comportament cal tenir un coneixement previ, però analitzar les coses pel gust d'analitzar-les produeix en última instància una mena d'irresponsabilitat de l'intel·lectual.

El cert és que cal que reconstruïm ordims socials bàsics que han estat destruïts per un cúmul de malentesos. I això és el que complica la tasca, perquè no seré jo qui es mostri apocalíptic amb la situació. Ningú que sigui sensat hauria volgut viure en una altra època que no sigui en la d'una democràcia avançada; en temps de la reina Victòria d'Anglaterra, si fos el duc de Gloucester, potser... però sense saber en quina posició estaria, ningú que sigui sensat no pot mirar com una mena de paradís perdut cap altra etapa de la història.

De manera que des del moment en què diem «Hem avançat molt perquè la humanitat ha tingut un progrés ètic», s'està produint un fenomen que crida l'atenció: la nostra cultura, precisament per alguns dels seus avenços més esplèndids, està produint uns quants plançons parricides. Són efectes col·laterals, si ho volem dir amb un discurs correcte. Per exemple, la nostra capacitat tecnològica està produint un difícil manteniment de l'estabilitat atmosfèrica: estem avançant tecnològicament i destruint el nostre hàbitat, una cosa va amb l'altra. No podem dir «Millorem el medi ambient» sense dir «I què fem amb la tecnologia i amb la nostra manera de viure?» Ja sabem que

el món sencer no pot mantenir la despesa d'energia que tenen els països desenvolupats. I què hem de fer? Condemnem els altres països perquè mai no abastin els nostres nivells de despesa energètica? Baixem nosaltres la despesa d'energia? Què hem de fer?

Un altre exemple és una qüestió més complexa, que ens introdueix directament en el tema d'avui: una de les grans creacions de la humanitat, del progrés ètic de la humanitat, ha estat el respecte als drets individuals. Aquest respecte suposava que la persona es considerava el centre de valor de l'univers i, per tant, tot el sistema de convivència havia d'estar disposat a protegir els drets de les persones. Això va ser un avenç colossal però quan, el 1991, es convoca a Viena la Convenció Internacional sobre Drets Humans per veure què havia passat des de l'any 1948, el bloc africà, musulmà i oriental fan un front comú i diuen: «No estem d'acord amb els drets humans tal com els entén Occident, perquè són individualistes i trenquen totes les formes de sociabilitat, començant per la família i continuant per la comunitat».

Cal entendre'ls, cal escoltar-los bé perquè, efectivament, estan cridant l'atenció sobre un problema. Ah! Que potser són dolents, els drets individuals? No: són fonamentals, però no sabem com coordinar-los amb xarxes més àmplies de solidaritat, i això és un problema. Però és un problema generat per una bona situació, que és el que el fa desagradable, perquè ens encantaria que les bones situacions només tinguessin efectes bons, i perquè la solució de dir «Com que els efectes són dolents, destruïm la situació precedent» tampoc no és una bona solució. Això ho van voler fer moviments revolucionaris: «Els efectes no ens agraden; eliminem-ne les causes!» No... és que les causes eren bones; l'únic que hem d'intentar és plantejar-nos com aconseguir que causes bones produeixin efectes bons.

Per això farem entrar el treball d'aquesta sessió –i de les següents, esperem– en l'assumpte de la societat de la responsabilitat. Com us deia, una de les sorpreses en tractar aquest tema és que ens introdueix en un sistema de conceptes molt ben construït –construït espontàniament, per a aquells que hagin estudiat Hayek (el Premi Nobel d'Economia), que deia que les grans

Una de les grans creacions de la humanitat, del progrés ètic de la humanitat, ha estat el respecte als drets individuals
El concepte de responsabilitat té un caràcter complex, multidisciplinar

creacions socials es van elaborant per una mena d'evolució espontània: no tenen un autor amb nom i cognom, sinó que són fruit d'una mena d'acomodament, d'unes interaccions que al final, sense adonar-nos-en i –cosa que és més greu– sovint sense que tinguem tot el sistema desplegat, coneixent-lo només a bocins, tot i que, tanmateix, influeixen de manera molt important en les nostres vides.

Vivim en una societat de la responsabilitat transferida

Per exemple: què tenen a veure amb la responsabilitat coses com l'auge de les psicoteràpies, o el fracàs escolar, o la reducció de l'edat penal en molts països, o la societat de consum, o el neoliberalisme econòmic, o la ideologia socialista –són coses absolutament disjunts–, o l'ocàs de la voluntat, que assenyalava abans Jordi Pujol: semblen fenòmens desconnectats, però la qüestió és que si en descobrim els fils, veurem que tot plegat ens dóna una visió del món en què sovint no sabem el que estàvem dient; no sabíem que nosaltres mateixos estàvem col·laborant a fomentar-la.

El president Pujol ha esmentat abans la qüestió de la motivació, per exemple. Els professors hem trigat molt a adonar-nos que cada vegada que insistim en la motivació, introduïm en l'ensenyament un concepte que nega la llibertat de la persona i, per tant, estem fent un discurs de no-llibertat. I, a més, això els psicòlegs ja ho havien dit: «Substituïm el concepte de voluntat pel concepte de motivació, perquè la ciència només pot estudiar sistemes deterministes i si admetem la llibertat no la podem estudiar. Direm, per tant, que no som lliures».

Ah, llavors, cada vegada que jo deia «Cal motivar, cal motivar», estava dient «No s'ha de ser lliure, no s'ha de ser lliure»? No és així, però sí que és així. Així doncs, descobrir primer quines són les implicacions dels sistemes que anomenaré de *responsabilitat líquida*, o de *responsabilitat transferida* –després els explicaré el perquè–, és important. Però abans m'agradaria observar que aquesta reunió no és una reunió acadèmica; jo crec que és una reunió política... Ja sé que Jordi Pujol ja no és polític, però estem parlant –i em sap molt de greu– de gran política.

Parlem de *gran política* com aquell sistema d'ordenació de la convivència al voltant de la idea del bé comú. En aquest sentit, hauríem de recuperar la gran idea aristotèlica de la política, que diu que el *súmmum* de l'ètica és la política, perquè la política s'encarrega del bé comú, mentre que la resta de l'è-

tica s'encarrega dels béns individuals, i hi ha una jerarquia de béns. Això també té a veure amb l'assumpte que tractem aquí, deveu pensar; comencem, doncs, la lliçó: ara us prec, durant una estona, com a alumnes en el sentit estricte de la paraula, és a dir que el que ara diré anirà a examen.

El concepte de responsabilitat té un caràcter complex, multidisciplinar. És psicològic: diem: «No és responsable dels seus actes»; és jurídic: diem: «És imputable» o «És imputable», i és jurídic també perquè parlem de responsabilitat civil i d'una cosa important: les responsabilitats subsidiàries; ara en el camp econòmic es parla molt de responsabilitat social de les empreses; jo vinc del món de l'educació, i els pares el que ens demanen als educadors és que els seus fills siguin responsables, però això no vol dir que els sigui imputable allò que fan, sinó que es comportin d'una manera reflexiva, conscient i honesta, si pot ser.

Aquí hem posat de manifest unes quantes accepcions de la paraula *responsabilitat* que hem d'organitzar d'alguna manera. Però quina és la nostra situació? Vivim en una societat responsable o en una societat irresponsable? Jo crec que vivim en una societat, com deia abans, de la responsabilitat transferida. És a dir: és clar que volem que l'altre tingui responsabilitat... qui no vol tenir-la sóc jo. En l'educació, per exemple, és clar que tots els pares volen que els seus fills siguin educats –bé, el que volen és que se'ls eduqui–, però tenir la responsabilitat d'educar-los ja és una altra qüestió. Un altre exemple: durant tota la història de la humanitat, la cura dels ancians era responsabilitat dels fills –fonamentalment de les filles, quan n'hi havia. Ara no és que els fills no vulguin que els seus pares siguin atesos, sinó que diuen: «Volem que l'Estat atengui els nostres pares i, en tot cas, la nostra única responsabilitat serà, fins allà on no puguem eludir-ho, finançar-lo mitjançant els impostos; la responsabilitat és de l'Estat».

El que ha passat crida molt l'atenció: en un món que té una estructura liberal, l'Estat s'ha de fer càrrec cada vegada de més responsabilitats, perquè ha de suplir des del seu màxim nivell les responsabilitats que els individus volen transferir perquè volen deslliurar-se'n. En tinc un exemple gairebé grotesc: fa molt pocs anys, a Granada, a la zona de bars dels universitaris, dos estudiants es barallen i l'un mata l'altre; l'endemà hi ha una manifestació d'universitaris davant la Delegació del Govern per demanar més policia a la zona de bars amb el raonament següent: «Ja se sap que quan bevem no ens

controleu; per això cal policia que ens controli». És clar, això crida una mica l'atenció perquè és un discurs molt rar, que dóna per descomptat que jo no em controlaré i dóna per descomptat que cal que algú em controli. D'aquí a proclamar «Visca les cadenes» hi ha un pas, de manera que la qüestió rau en el fet que vivim en una societat molt contradictòria en certes coses. Exposaré només quatre elements contradictoris que tenen a veure amb la crisi de la responsabilitat.

En primer lloc, la crisi de la responsabilitat té a veure amb el concepte de llibertat, amb aquest concepte que la llibertat és el valor suprem; però fixeu-vos que això és un problema: en aquests moments, si ens diguessin «Creieu que la llibertat és el valor suprem?», gairebé tots respondríem que sí. Però si després pregunto, com ho faig als meus alumnes, «I si és el valor suprem, aleshores apel·lant a quin valor podré limitar la llibertat?», la resposta és: «A cap ni un». Llavors, estem parlant d'una llibertat desvinculada. Desvinculada de què? desvinculada de tot: entre altres coses, dels valors.

Si diem que els valors prevalen per davant de la llibertat, estem limitant la llibertat. Aleshores la llibertat ha de ser una llibertat d'espontaneïtat, vinculada amb una idea de l'ètica com a autenticitat: «Mireu, a mi no em poseu normes, l'única norma meva sóc jo». Però és que això és bo... Bé, era bo al principi, perquè aquí tornem a veure com apareix un d'aquests plançons parricides. És clar que la llibertat de consciència era un gran valor que ens va defensar de les persecucions religioses o polítiques; el problema és que ara ens trobem que ha produït un plançó desagradable: «Ah, és que si la meua consciència és el darrer tribunal, em recloc en la meua individualitat i no em val gens ni mica cap norma que vingui de fora». Això és un procés d'insolidaritat social molt gran, perquè en última instància un no és ni bo ni dolent; és autèntic o inautèntic.

En tercer lloc, la preeminència dels drets individuals que acabo d'esmentar és fantàstica, necessària, absolutament fonamental, però no sabem com passar dels drets individuals als drets de la solidaritat.

I quart: l'aparició de l'Estat benefactor permet transferir-li una gran part de les responsabilitats individuals. Aspecte bo: que el compliment de les responsabilitats pot estar assegurat. Aspecte dolent: que fomenta la societat de la irresponsabilitat.

Ja veieu que la dificultat de la qüestió –ho torno a dir– és que estem par-

lant de coses bones que produeixen efectes dolents i que, per tant, no podem eradicar-ne les causes simplement, sinó que hem de veure com ho reformulem tot plegat. Mentrestant, vivim en una societat de la *desvinculació demanai-re* –m'alegro que Jordi Pujol hagi fet servir aquesta paraula, que jo empro des de fa molt temps–, l'actitud de la qual és: «No, no, jo sóc jo, però et demanaré... i si pot ser no em demanis...»

Un altre dels elements que comporta és que estem organitzant una societat basada en la reciprocitat –el sistema de drets i deures és un sistema de reciprocitat–, però que quan es consolida s'oblida que es basa en la reciprocitat i esdevé una societat de la reclamació o de la queixa. És a dir que, en oblidar la genealogia del nostre sistema de convivència, que és la reciprocitat, ens instal·lem en un nivell que afavoreix també l'absència de responsabilitat... Ha arribat l'hora de precisar les paraules, de fer la geografia d'aquest concepte. Crec que és útil fer servir tres conceptes de responsabilitat.

En primer lloc, hi ha la responsabilitat psicològica. La persona mira cap al passat d'una acció i diu: «Aquesta acció és atribuïble a aquesta persona, i és atribuïble amb plenitud d'atribució». Cal explicar breument que aquesta idea va tenir una història molt llarga, perquè no era tan fàcil dir que una persona podia ser causa d'un acte però no ser-ne la responsable. En definitiva, això és –diguem-ho així– la *responsabilitat psicològica*, i té a veure amb la llibertat.

La crisi de la responsabilitat té a veure també amb el concepte de llibertat

En segon lloc, hi ha una responsabilitat que mira cap al futur i diu: «Tu ets responsable de fer això, això és responsabilitat teva». Aquesta idea de responsabilitat no es basa en la noció de llibertat, sinó en la de deure. La noció de deure defineix les responsabilitats dels que estan afectats per un deure. Aleshores, aquell que compleix el deure és responsable, i qui no compleix el deure és un irresponsable moral, ha comès una falta moral, i aquí entra en joc el concepte de culpabilitat.

I finalment, a efectes pràctics, a mi m'agradaria esmentar un altre concepte de responsabilitat, que és el que fan servir els pares dels meus alumnes: «Volem persones responsables»; aleshores *responsabilitat* és responsabilitat conductual, comportament responsable, que és el comportament que enllaça les dues coses: és psicològicament responsable i al mateix temps també és moralment responsable. En resum: responsabilitat psicològica, responsabili-

tat moral i responsabilitat conductual, o caracterològica o de personalitat –hi ha personalitats responsables i personalitats irresponsables.

M'aturaré un moment en la responsabilitat psicològica, perquè té una història fascinant que, per cert –per als acadèmics que hi ha aquí–, no s'ha escrit. Kessler deia que en totes les societats primitives, el primer concepte de responsabilitat és objectiu: qui causa una cosa n'és el responsable. Més encara,

No sabem com passar dels drets individuals als drets de la solidaritat

ni tan sols fa referència a l'individu, sinó que el grup on hi ha el membre que fa una cosa n'és el responsable. Les societats primitives són societats molt comunitàries i no s'hi distingeix l'acció d'un individu de l'acció del grup: tota la tribu és responsable.

Això és, per exemple, present en el dogma cristià del pecat original que, si no, no té cap significat. «Però com pot ser que jo sigui responsable d'una cosa que va fer un suposat Adam?» «Ah!, perquè tu pertanys a la seva tribu i, com que pertanys a la seva tribu, ets responsable del que ha fet un membre de la teva tribu, que és Adam».

Sortir d'aquí i començar a pensar en l'atribució individual –«No, el teu grup no en té la culpa; ets tu qui la té»– ja va ser prou, però després es va fer un pas més: «Tu n'ets el causant, però de vegades no n'ets culpable». Durant moltíssims segles una persona era culpable encara que no sabés què havia fet. El cas més elemental és el d'Èdip, que mata el seu pare i se'n va al llit amb la seva mare sense saber-ho; després ell se'n sent responsable, se'n sent culpable... «Però, home!, si no ho sabies!» No, però això no importava.

Hem anat afinant la noció de responsabilitat per relacionar-la amb aspectes psicològics que tenen a veure amb la llibertat d'opció, amb el coneixement del bé i del mal, amb la capacitat de prendre decisions. I amb això hem elaborat la noció psicològica de responsabilitat, que pateix els estira-i-arronsa que pateix la noció de llibertat. I, per exemple, durant aquest segle, la noció de llibertat personal ha quedat –dins d'aquest complot inconscient que estem estudiant– molt tocada des de moltíssims flancs. El primer flanc és el de la psicologia.

La psicologia ha dit claríssimament que l'home no és lliure. El psicòleg que més influència va tenir en gran part del segle xx, Skinner, va arribar a escriure un llibre –*Més enllà de la llibertat i de la dignitat*– que venia a dir: «Miri, vostè ens ha fet mal en pensar que l'home era lliure, i ja és hora que prescindim d'a-

quella notícia». I per què ens ha fet mal? La resposta –«Perquè ens ha impedit posar en pràctica els procediments d'enginyeria psicològica que haurien aconseguit una convivència millor; no lliure, però sí millor»– crida molt l'atenció i és una de les raons per les quals no ens entenem amb les cultures orientals: aquestes cultures no han valorat la llibertat de manera seriosa –això és una creació occidental– perquè valoraven altres coses. És a dir: és millor, per exemple, l'amor que la llibertat? Deien: «Sí». És millor la pau que la llibertat? Deien: «Sí». És millor la felicitat que la llibertat? «Sí». Nosaltres hem respost: «No, és que apostem per un altre cantó, volem que l'home sigui lliure». La idea de per què hem insistit tant en la llibertat és una part de la nostra història realment molt interessant, però el cert és que és així.

I és així no solament des del punt de vista de la psicologia. La filosofia ens ha instal·lat en el terreny de la sospita. Els tres grans mestres de la sospita, que són Freud, Nietzsche i Marx, el que ens han dit és, en el cas de Freud: «Si tu no saps el que fas! No saps el que fas perquè al capdavant les decisions les pren el teu inconscient». Nietzsche diu: «No saps el que fas perquè l'únic que hi ha al fons fins i tot dels teus impulsos més generosos és l'afany de poder». I Marx deia: «Vostè no sap el que fa perquè l'estan determinant les estructures econòmiques que hi ha per sota seu». De manera que responem: «Ah! Doncs jo no en sé res!».

Però fixeu-vos-hi: des de la política, tant el liberalisme –en un sentit, en insistir que jo he de restringir la meua llibertat a mi mateix– com el marxisme –que diu «Jo depenc de la llibertat del que passa al meu voltant»– afavorien també que es difuminés la idea de responsabilitat: qui és responsable de les coses? La societat. O bé: qui és responsable de les coses? Jo, i no m'interessa la societat; vull que la societat s'estigui... que no interfereixi en la meua vida. De les dues maneres, l'una per una raó i l'altra per una altra, es diluïen els vincles entre l'individu i la societat.

Només perquè es vegi com la idea que la responsabilitat no únicament estava relacionada amb la causa, sinó també amb alguns elements, llegiré una cosa força divertida. Crida l'atenció que fins al segle XVII se celebressin judicis formals a animals que havien comès algun abús, i n'hi ha un del procés del qual guardem tota la documentació, i és molt divertida; per això els la llegeixo. Això passa en una ciutat de Suïssa, el 1519. El procés comença així:

«El dia de Santa Úrsula, *anno Domini* 1519, Simon Fliss, resident a Stilfs, va

comparèixer davant Wilhelmin von Haslingen, jutge i alcalde de la comuna de Glurns, i va declarar, en nom del poble d'Stilfs, que desitjava iniciar procés contra els ratolins del camp d'acord amb el que prescriu la llei. I com que la llei institueix que els demandats han de ser defensats, va demanar a les autoritats que es dignessin a nomenar el defensor perquè els ratolins no tinguessin motiu de queixa. En resposta a la petició, va nomenar Hans Grienebner, resident de Glurns, per al càrrec esmentat, i l'hi va confirmar. Després de la qual cosa, Simon Fliss va nomenar l'acusador en representació de la comuna».

L'audiència final va tenir lloc el 1520, el dimecres següent al dia de Sant Felip, i la sentència decretava –literalment–: «Les bèsties danyoses conegudes amb el nom de *ratolins de camp* són conjurades a marxar dels camps i prats de la comuna d'Stilfs en el termini de catorze dies i que se'ls prohibeixi eternament tot intent de retorn. Però que si algun dels animals estigués embarassat o impedit de viatjar a causa de la seva extrema joventut, se li concedissin catorze dies més sota la protecció del Tribunal; però els que estiguin en condicions de viatjar han de marxar en els primers catorze dies».

El que no diu és com es va posar en pràctica aquell procés, és a dir: de l'execució de la sentència no se'n diu res. Pel que sé, el darrer judici amb condemna a la pena capital d'un animal va ser fet a una euga l'any 1692; aleshores prevalia el *qui la fa la paga*, sense més discussió.

Nosaltres som ara en un terreny diferent i les discussions dels penalistes –sobre assumptes com aquest: «Però es pot acusar realment algú d'alguna cosa?»– i uns quants casos de la jurisprudència espanyola criden molt l'atenció en aquest sentit perquè dilueixen la responsabilitat en totes les circumstàncies que hi ha al voltant de la persona i no respecte d'aquella persona. El concepte de voluntat, en desaparèixer, també ha col·laborat des del punt de vista de la psicologia a disminuir la responsabilitat personal. I, per exemple, això ens està fent moltíssim mal en els programes de prevenció de les drogues en què jo col·laboro.

En la prevenció de les drogues treballem amb un concepte mèdic de les drogues –les drogues són malaltia– i això, quan ho intentem retrotreure per muntar un sistema preventiu, ens dóna un resultat estranyíssim, perquè si diem a nois que s'han enganxat a les drogues que les drogues són una malaltia, responen: «Ah!, bé, doncs a mi tant m'és; és com si em digués que tinc una úlceres d'estómac: he caigut en les drogues... Com que és una malaltia, no

depèn de la meva consciència, i ja està!» Fins aquí he parlat de la responsabilitat psicològica, que, des del punt de vista de reconstruir tot el sistema de la responsabilitat, té moltíssima importància.

La segona part és la responsabilitat moral, i aquí la part fonamental ja no és el concepte de llibertat, sinó el de deure, perquè la responsabilitat és conseqüència del sistema del deure. És curiós que el dret, això, ho ha tingut molt clar i, concretament, com que la responsabilitat la tracta fonamentalment el dret civil, aquest és sobretot el dret de les obligacions que tenen a veure amb un deute prèviament contret: l'obligació de tornar el deute. El que rau en el fons és que si prescindim de la noció de deure, s'acaba la noció de responsabilitat, perquè la noció de responsabilitat és coextensiva a la noció de deure.

Però el que passa és que en aquest moment som en una societat del postdeure o, com diu Lipovetsky en el capítol «La renovació ètica» de *El crepusculo del deber*, que val la pena llegir, «Som en una societat postmoralista que repudia la retòrica del deure auster integral i, paral·lelament, corona els drets individuals a l'autonomia, al desig, a la felicitat, i només atorga crèdit a les normes indolores de la vida ètica».

Així és com és la qüestió. És molt curiós, per exemple, que haguem prescindit radicalment de la noció de deure dins dels sistemes pedagògics quan, en realitat, després d'haver apel·lat a tots els sistemes per convèncer, a tot intent de motivació, a tot... al final, el darrer punt de l'argumentació és dir: «I, a més, has de fer això perquè és el teu deure»... Així s'ha acabat: aquesta és la darrera paraula de la justificació, per allò que deia Jordi Pujol: perquè no es pot estar esperant a tenir ganes de fer les coses.

La qüestió del deure és que es tracta d'un concepte d'estructuració personal més que no pas d'un concepte estrictament ètic. Si no introduïm el concepte de deure com un dels modes de dirigir la conducta dins la intel·ligència d'una persona, estarem dirigint sempre per l'estímul més immediat. La noció de deure és el que permet dir «Faré allò que no tinc ganes de fer, però que crec que és bo fer».

Per tant, recuperar la noció de deure a tots els nivells és un pas fonamental per recuperar també la noció de responsabilitat. I aquí no m'hi puc aturar perquè el del deure és un assumpte que, curiosament, tampoc no s'ha tractat

En oblidar la genealogia del nostre sistema de convivència, que és la reciprocitat, ens instal·lem en un nivell que afavoreix també l'absència de responsabilitat

actualment amb gaire cura. El que es pensa és que la noció de deure té a veure simplement amb sistemes coactius, i aleshores es respon: «Doncs miri: a mi no se'm posen més coaccions de les imprescindibles».

Sovint algú diu «Escolti, vostè que em diu *pocaverkonya*, si en té proves, vagi al jutge». Però és que hi ha coses que són desvergonyides i no són delictes: hi ha valors de la convivència que són valors morals, que no són valors penals, que han estat conculcats. Cada vegada que diem això, afavorim una mena de brutalitat de les relacions, perquè així la nostra única norma de convivència és el Codi penal. I això és salvatge, perquè deixa sense cap mena de control suau un conjunt de comportaments tremends que no necessàriament han de ser delictes.

Penso que la noció de deure es confon perquè hi ha tres menes diferents de deures –altre cop us prenc per alumnes i això segur, segur que va a examen–: deures d'obediència, deures de compromís i deures de projecte.

Els deures d'obediència són els deures que imposen les lleis, siguin justes o injustes: l'obediència al Codi de circulació, per exemple: «Miri, ara no em pararé a pensar si és bo o dolent: he de complir el Codi de circulació, i s'ha acabat».

El deure del compromís és diferent: quan jo prometo alguna cosa a algú, estic creant una llei –llei privada– i estic dient a l'altra persona: «Pots esperar de mi el que t'he promès». En aquest sentit, cada vegada que algú fa un càntic joïós a la infidelitat com a mostra de llibertat, no sap el que està dient. Perquè en realitat el que vol dir una promesa és que em puc refiar d'algú: «Escolta, que puc construir part de la meva vida refiant-me del que m'has dit. Després no pots dir: «Ah, no, em retiro»...

La filosofia ens ha instal·lat en el terreny de la sospita

Escolta! que jo he construït part de la meva vida sobre això, eh?, de manera que vés amb compte! vés amb compte perquè no es pot, després de fer una casa, dir: «Sí, però jo retiro la meva part dels fonaments»... No, perquè aleshores has retirat la casa sencera». El compromís –un concepte que també ha esmentat Pujol fa un moment– és acceptat voluntàriament, de manera que aquí sí que hi ha responsabilitats que em corresponen per estatus o per obligació, i són responsabilitats que jo accepto voluntàriament: quan una persona es dedica a la política o quan una persona es dedica a l'ensenyament, està assumint responsabilitats... voluntàriament? Voluntàriament. I

si les ha assumides, les ha assumides. I no són intercanviables: si les has assumides, jo puc demanar que responguis dels teus actes; que responguis de la teva promesa.

El tercer deure és el més interessant perquè és el que fomenta tota la vida ètica, el que la construeix. Quan jo tinc un projecte, he de complir els requisits per a aquest projecte. És a dir, si jo vull construir una casa de deu pisos, he de fer uns fonaments que suportin la casa. I doncs? Doncs que no hi ha solució, que les coses són així. Si jo vull crear un determinat tipus de societat –una societat de la pau, de la col·laboració, de la igualtat, de la prosperitat, de l'ampliació de possibilitats, de la justícia–, he de posar-hi algun fonament perquè, si no, no s'aguanta. I aquests fonaments què són? Són els valors, els deures i la responsabilitat per complir aquests deures. I doncs? Doncs això: que és així, que les coses són d'aquesta manera. I igual que no puc construir una casa sense fer-ne els fonaments, no puc construir una societat sense aquests fonaments. La resta és música celestial. Potser és que hi ha uns fonaments que no volem reconèixer... és el que ens passa a les societats democràtiques, que –és clar– tenim uns principis ètics fantàstics ficats dins de gran part del nostre ordenament, però s'ha de reconèixer que hi són, s'ha de reconèixer que ens protegeixen a tots.

Així, quan un terrorista diu «Acabo de posar una bomba i he mort vint persones, però la policia em deté i el que dic és 'Eh, respecteu els meus drets!'», jo l'assec i li responc: «Espera't, que ara et donaré primer una classe teòrica sobre els drets. Mira, els drets són un sistema de reciprocitat: es mantenen mentre els mantenim, i o hi jugues dins o jugues fora, i no vulguis jugar dins i fora al mateix temps. Tu no tens dret a res perquè has vulnerat les regles del joc, i el que has volgut és fer-les baixar a la selva. I si jo t'he de protegir, no és perquè t'ho mereixis –no és un deure de justícia al qual podràs apel·lar–: és perquè no vull que tinguis raó, no vull que ens portis a la selva. És que mantindré contra vent i marea que et protegiré, que no et tractaré com m'has tractat tu a mi, perquè volem viure en aquesta casa que volem construir».

Els deures, per tant, són només aquells requisits imprescindibles per construir el tipus de vida que volem dur. I, aleshores, en parlar dels drets com a delimitadors de la responsabilitat hem de veure l'extensió dels deures: respecte de qui i de què tinc deures. En aquesta geometria que estic dibuixant, penso

Des de la política, tant el liberalisme com el marxisme afavorien també que es difuminés la idea de responsabilitat

que és útil –encara que sigui molt simplista– imaginar els deures i les responsabilitats com uns cercles concèntrics: Jo sóc responsable de mi mateix... perquè tinc deures sobre mi mateix.

Cada vegada que una persona pren drogues, el que se li ha de dir és: «No, no! Si a mi la teva salut tant se me'n dóna, perquè si el que m'amoïnés del fet que prenguis drogues és la teva salut, també m'amoïnaria que no facis exercici... No, no! El que em preocupa és que si prens drogues, estàs perdent la teva responsabilitat, i tenir al carrer gent sense responsabilitat és un perill. I més encara: el que estàs fent acabarà sent una malaltia, però en aquest moment és un mal moral». «Per què?» «Perquè estàs incomplint els deures que tens respecte de tu mateix». «Ah, però com pot ser que jo tingui deures respecte de mi mateix?» «Sí, mira: tu penses que es pot matar una altra persona?» «No». «Per què?» «Home, perquè la vida de l'altra persona és un bé que s'ha de protegir». «D'acord. I la teva? Doncs igual».

Hi havia una llei –que no sé si continua en vigor– anomenada «de finques manifestament millorables», que he fet servir molt en pedagogia amb gent joveneta. Jo els demanava: «Què us sembla aquesta llei?» Com que era gent de poble, responien: «És clar, genial, perquè si no el latifundista no té cura del seu camp». «O sigui que us sembla que això de la llei d'explotació forçosa de finques manifestament millorables és bo». «Home, és guay». «Bé, ja sabeu si cada un de vosaltres és una finca claríssimament millorable? Per què al latifundista li dieu que ha de conrear la seva finca i vosaltres no? Ah!, la vostra finca no... La vostra finca, que sou vosaltres, no: aquella que claríssimament és millorable, aquella no».

Hem prescindit radicalment de la noció de deure dins dels sistemes pedagògics

La responsabilitat respecte d'un mateix és el centre del cercle. Després ve la responsabilitat dels meus, les responsabilitats de la família. I és clar que s'ha de fer una carta de responsabilitats. Per descomptat, en el món de l'educació necessitem les responsabilitats educatives dels pares, sens dubte. I dels docents? Sens dubte. I dels mitjans de comunicació? Sens dubte. I dels polítics? Sens dubte. I dels guàrdies municipals? Sens dubte. Cadascuna més diluïda... però hi som tots.

Així doncs, responsabilitat sobre mi, responsabilitat sobre la meva família... Responsabilitat sobre la meva ciutat? Sí. Per què? Perquè els vincles de reciprocitat que m'uneixen amb la meva ciutat no m'uneixen amb la ciutat

del costat, i per tant estic involucrat en una sèrie de deures envers els meus veïns. I responsabilitat sobre la meua nació? Doncs igual, dins del cercle. Ah, i amb això el que passa és que els cercles no són excloents, i el gran repte que el talent ètic té és el següent: mirem com podem, no eliminar els cercles –això, al cap i a la fi, tampoc no és bo, perquè a més hi entren en joc claríssimes estructures afectives que ens faciliten el comportament respecte del proïsme– perquè no podem diluir els cercles, però tampoc no fer impenetrables els cercles.

El que hem de fer és una geografia dels cercles de responsabilitat, i dins la grandesa moral hi ha ampliar els cercles a tot l'univers. En el mateix sentit? No, llevat de casos en què la gravetat de les situacions deixi en suspens provisionalment la clausura dels cercles. Dit d'una altra manera: jo tinc més responsabilitat amb Toledo, que és la meua ciutat, que no pas amb Badajoz; Toledo m'importa molt perquè hi he nascut; però si de sobte a Badajoz hi ha una inundació, aquella situació d'emergència passa per damunt de l'afecte que tinc envers Toledo.

Jugar a això és complicat, molt complicat, i cal una gran agudesesa per saber on hem d'arrelar les nostres responsabilitats. I penso que reformular els nacionalismes en termes no de drets, sinó de responsabilitats, fóra molt interessant. Aniria així: «Miri, l'únic que dic és que la meua responsabilitat, envers Catalunya o el País Basc, entra dins dels mateixos cercles. Ep! que això no vol pas dir que s'acabi aquí; això vol dir que a través d'aquesta responsabilitat jo veuré com amplio les responsabilitats envers una altra cosa».

Perquè, si no, caiem en el mateix perill. Abans comentava que un dels problemes des del punt de vista psicològic i jurídic amb què ensopeguem és que hem posat com a valor primordial de la persona l'autonomia: l'autonomia personal és el que hem de defensar, i ara no sabem com, a partir d'aquesta autonomia, establir vincles afectius o vincles de solidaritat. Per què fracassen les parelles? Perquè havíem establert un sistema de relacions de parella que no estava basat en l'autonomia, sinó en una certa submissió, i quan ara diem que volem tenir parelles estables, satisfactòries, amicals, afectuoses, amoroses –una relació entre dues persones autònomes–, no sabem com fer-ho. Així com en el pla individual cal saber coordinar l'autonomia com a valor perso-

És útil –encara que sigui molt simplista– imaginar els deures i les responsabilitats com uns cercles concèntrics. La responsabilitat respecte d'un mateix és el centre del cercle

nal i fonamental amb les relacions fructíferes, animoses, estimulants amb els altres, en el camp polític passa el mateix: haurem de saber com l'autonomia en tant que valor primordial té a veure amb sistema de relacions amb tots els altres.

La qüestió de la responsabilitat ofereix un marc d'una riquesa conceptual impressionant. I he de felicitar Jordi Pujol, perquè crec que aquí ha funcionat la intel·ligència del polític. Perquè aquest, que no pot ser especialista en totes les coses, fonamentalment ha de saber distingir el que és important del que és accidental o, d'entre el soroll que hi ha, a quin so s'ha de parar atenció. I penso que haver triat el tema de la responsabilitat per començar el camí del Centre d'Estudis ha estat molt perspicaç, i espero que per a tots sigui beneficiós.